

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TÜRKIYƏ VƏ AZƏRBAYCANIN ORTAQ MİLLİ MARAQLARI KONTEKSTİNDƏ “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”

İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix

Elm sahəsi: Tarix

İddiaçı: **Şəbnəm Şaiq qızı Cəfərova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova

Rəsmi opponentlər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Şirxan Dadaş oğlu Səlimov

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sübhan Ələkbər oğlu Talıblı

tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Mehman Sənan oğlu Ağayev

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:
_____ tarix üzrə elmlər doktoru, professor
İbrahim Xudaverdi oğlu Zeynalov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
_____ tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Kəmalə Telman qızı Nəcəfova

Elmi seminarın sədri:
_____ tarix üzrə elmlər doktoru
Lalə Cavid qızı Hüseynova

I. DISSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. 1878-ci il Berlin traktatına 61-ci maddəni əlavə etməklə Böyük dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sistemində Osmanlı imperiyasını parçalamaq, onun sərəvətini talamaq və ərazilərini bölüşdürməyi nəzərdə tutan yeni bir problemi – “Erməni məsələsi”ni daxil etmiş oldular. “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasında olan ermənilər bu ideyadan məharətlə istifadə etdilər. Bu illərdə ermənilərin bütün hərəkətləri “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq ideyalarını reallaşdırmağa yönəldilmişdi. Bu işi onlar Osmanlı imperiyasının şərqi vilayətlərində, Güney Qafqazda əsasən, Azərbaycan türklərinin torpaqları hesabına reallaşdırmağa çalışdılar. Azərbaycan torpaqlarına köçürülən ermənilər XX əsrin əvvəllərindən açıq şəkildə terror fəaliyyətinə başlayaraq müxtəlif vasitələrlə yerləşdirildikləri azərbaycanlıların ərazilərini ələ keçirməyə başladılar.

Yarandığı gündən bu günədək böyük dövlətlərin əlində alətə çevrilən “Erməni məsələsi” türk-müsəlman dünyasını, ən əsası Osmanlı imperiyası, onun siyasi varisi olan Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycanı daim narahat etmiş, əhalisinə qarşı soyqırım siyasəti tətbiq edilmiş, ərazi iddiaları irəli sürülmüş, tarix kobud surətdə saxtalaşdırılmışdır. İdeoloji konyukturadan irəli gələrək yazılmış tarixi əsərlərdə baş verən hadisələr bilərəkdən saxtalaşdırılmış, ən yaxşı halda isə sinfi mübarizə kimi təqdim edilmişdir. Bütün bu reallıqları nəzərdən keçirən Ümummilli lider Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də AMEA-nın əməkdaşları ilə görüşündə XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixinin dərinəndən araşdırılmasının əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir.

Türk xalqlarına qarşı tətbiq edilən etnik-millət təmizləmə, deportasiya və soyqırım cinayətləri I Dünya müharibəsinin ən şiddətli zamanında və ondan sonrakı illərdə də davam etdirilmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, cinayəti törədənlər onu sifariş verənlər tərəfindən nəinki cəzalandırmır, əksinə daşnak-bolşevik qüvvələrin maddi və mənəvi durumu daha da yaxşılaşdırılırdı. Cəzasız qalacaqlarından tamamilə əmin olan daşnak-bolşevik qüvvələr və erməni diaspor təşkilatları Türkiyə və Azərbaycana qarşı əsassız iddialarını

davam etdirir, Türkiyədən ala bilmədiklərini Azərbaycan hesabına reallaşdırmağa çalışırdılar. Ələ düşmüş imkandan məharətlə yararlanmağa çalışan daşnaklar Naxçıvan və Qarabağı da Azərbaycandan qoparmağa çalışırdılar. Naxçıvanda istəklərinə nail ola bilməsələr də, ermənilər 1923-cü ildə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət statusu verdirə bildilər.

SSRİ-nin mövcud olduğu 70 il ərzində daşnaklar, bir tərəfdən Azərbaycan torpaqları hesabına ərazilərini genişləndirir, qonşu Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı əsassız ərazi və uydurma soyqırımını iddiaları irəli sürür, digər tərəfdən isə Ermənistan SSR ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlıları müxtəlif yollarla etnik ərazilərindən sıxışdırıb çıxarırdılar.

SSRİ-nin süqutundan sonra dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan, tariximizin bir çox dövrlərində olduğu kimi, sovet hakimiyyəti illərində də xalqdan gizlədilmiş, bilərəkdən təhrif olunmuş və ört-basdır edilmiş digər problemlərlə yanaşı, “erməni məsələsi” ilə bağlı problemlərin də öyrənilməsinə maraq kəskin surətdə artmağa başladı. Xüsusilə bir-birinə zidd sistemlərin mövcudluğu şəraitində SSRİ-Türkiyə münasibətləri və bu münasibətlərin gərginləşməsinə gətirib çıxaran başlıca amillərdən biri kimi “erməni məsələsi”nin sovet tarixşünaslığında birmənalı şəkildə, Türkiyəyə düşmənçilik ruhunda tədqiq edilməsi bu problemin yenidən, obyektiv şəkildə işlənməsinə zəmin yaratdı. Türkiyənin uydurma erməni soyqırımında günahlandırılması, ermənilərin kütləvi qətlində hakim İttihad və Tərəqqi hökumətinin birbaşa məsuliyyət daşması, eyni zamanda dünya ictimaiyyətində “qatil türk” obrazının formalaşdırılması, Türkiyə və Azərbaycan əraziləri hesabına “Böyük Ermənistan” dövlətinin bərqərar olması və digər amillərlə bağlı fərqli baxışlar ortaya qoyulmuşdur. Ötən müddət ərzində “erməni məsələsi” probleminin müxtəlif aspektləri tarixçilər tərəfindən tədqiqata cəlb edildi və son dərəcə sanballı əsərlər meydana gəldi. Bu baxımdan “Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində erməni məsələsi” problemi bu məsələnin davamı kimi ilk dəfə olaraq kompleks-sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmçinin ilk dəfə olaraq istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycanın ortaq milli maraqları müstəvisində “erməni

məsələsi” tədqiqata cəlb edilmiş, onun müxtəlif aspektləri əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipi, erməni terroru, uydurma erməni soyqırımı və ərazi iddialarına qarşı birgə mübarizə tədbirləri, eyni zamanda “Qərbi Ermənistan” planı və “Qarabağa qayıdış” proqramlarının qarşısının alınmasında birgə səylər ortaq milli maraqları daha da möhkəmləndirməkdədir.

Tədqiqatın aktuallığını artıran başlıca xüsusiyyətlərdən biri də daşnak-bolşevik qüvvələrin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda ikinci “erməni ocağı”nın yaradılması cəhdləri, eyni zamanda Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsi istiqamətində ingilislərin daşnaklarla əlbir siyasətinin mötəbər arxiv sənədləri əsasında ifşa edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, problemin bir sıra aspektləri keçmiş Sovet tarixşünaslığında Sov. İKP MK-nın rəsmi ideologiyasına əsasən araşdırıldığından, həmin dövrün ideoloji əngəlləri səbəbindən problemə obyektiv mövqedən yanaşmaq mümkün olmamışdır. Lakin “Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində erməni məsələsi” problemi ilk dəfə olaraq hər iki ölkənin taleyüklü məsələsi kimi obyektiv şəkildə tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XIX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq XXI əsrin ilk onilliyinə qədərki dövrü əhatə edir. Mövzunun xronoloji çərçivəsinin müəyyən edilməsində tarixi hadisə və proseslər kompleks nəzərə alınmışdır. Tədqiqatın başlanğıcının XIX əsrin 70-80-ci illərindən götürülməsi həmin dövrdə Osmanlı imperiyası ərazisində iqtisadi və siyasi maraqları toqquşan İngiltərə və Rusiyanın “erməni məsələsi” kartından yararlanmaq cəhdləri və onun 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsinin yekun sənədində beynəlxalq status qazanması ilə bağlıdır. Dissertasiya işinin xronoloji çərçivəsinin XXI əsrin ilk onilliyi ilə məhdudlaşdırılması isə təsadüfi olmayıb tədqiqat obyektinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Dissertasiya xristian missioner təşkilatların strateji planlarında “Erməni məsələsi”, həmçinin erməni kilsəsinin “erməni məsələsi”ndə mürtəcə fəaliyyəti, Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində erməni siyasi-terror təşkilatlarının qurulması və onların antitürk və anti-Azərbaycan fəaliyyəti, Azər-

baycan və Türkiyəyə qarşı əsassız ərazi və soyqırımı iddiaları, Dağlıq Qarabağ ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaradılması cəhdləri və ona qarşı birgə mübarizə tarixinin mühüm bir mərhələsinə yekun vurulmuşdur.

Problemin araşdırılması prosesində mənbələrin müxtəlifliyi nəzərə alınaraq Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində “erməni məsələsi”ndən bəhs edən tarixi əsərlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır.

Burada birinci qrup və Azərbaycan tarixşünaslığına aid əsərlər daxildir. Dissertasiya işində tədqiqat obyektinə olaraq seçilmiş mövzunun müəyyən aspektlərinə Azərbaycan tədqiqatçılarının bir sıra ümumiləşdirilmiş əsərlərində rast gəlmək mümkündür. İ.Hacıyevin¹, T. Mustafayevin², S.Əsədovun³ əsərlərində erməni məsələsinin tarixi kökləri, böyük dövlətlərin “erməni məsələsi”ndən yararlanmaq cəhdləri, erməni kilsəsinin mürtcə fəaliyyəti, erməni siyasi-terror təşkilatlarının Şərqi Anadolu və Güney Qafqazın türk-müsəlman əhalisinə qarşı cinayətkar əməlləri tədqiq edilmişdir.

Azərbaycan tarixçilərindən – A.Paşayev⁴, B.Nəcəfov⁵, M.Qasımlı⁶, E.Əhmədov⁷, Ə.Məmmədov⁸, E.Əzizov⁹, N.Məmmədov¹⁰,

¹ Hacıyev, İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı: Elm və Təhsil, – 21-23 may, 2018, – 1111 s.; Hacıyev, İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri / İ.Hacıyev. – Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2012. – 192 s.

² Mustafayev, T. “Erməni məsələsi”ndən erməni terrorizminə / T.Mustafayev. – Bakı: Turan NPB, – 2016. –140 s.

³ Əsədov, S. Ermənistan Azərbaycanlıların tarixi coğrafiyası / S.Əsədov. – Bakı: Gənclik, – 1995. – 464 s.

⁴ Paşayev, A. Azərbaycan arxiv sənədlərində erməni məsələsi (1918-1920) / A.Paşayev // – Bakı: Dirçəliş-XXI əsr, – 2006. – s. 138–149; Paşayev, A. Köçürülmə /A.Paşayev. – Bakı: Azər nəşr, – 1995. – 36 s.; Paşayev, A. XIX – XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyaları (arxiv sənəd və materialları əsasında) / A.Paşayev. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2011. – 328 s.

⁵ Nəcəfov, B. Düşmənin iç üzü: XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi: [3 cilddə] / B.Nəcəfov. – Bakı: Çarşıoğlu, – c.1. – 2007. – 438 s.

⁶ Qasımlı, M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi: [2 hissədə] / M.Qasımlı. – Bakı:

S. Hacıyev¹¹ əsərlərində bəhs olunan dövrdə “erməni məsələsi”nin yaranması, ermənilərin Qafqaza köçürülməsi, erməniçilik ideologiyasının ideoloji-siyasi aspektləri, XIX əsrin II yarısından başlayaraq ermənilərin təşkilat və siyasi partiyalar yaradaraq təşkilatlanması, Türkiyənin şərqlə vilayətlərində erməni qiyamlarının törədilməsi, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası və onun nəticələri, erməni siyasi hərəkatları, erməni miqrasiyaları və terror fəaliyyətlərinin ayrı-ayrı məqamları araşdırılmışdır.

A.Paşayevin əsərlərini problemin öyrənilməsi istiqamətində atılmış ilk tədqiqatlardan biri hesab etmək olar. Müəllif əsərlərində XIX əsrin 70-90-cı illərində Qərblə ölkələrində və Rusiyada yaranmaqda olan inqilabi-demokratik mühitin təsiri ilə ermənilərin yaratdıqları siyasi-terror təşkilatların türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımını cinayəti, Avropa dövlətlərinin “erməni məsələsi” deyilən uydurma bir siyasi mövzunu meydana gətirmələri və ermənilərin ondan məharətlə istifadə etməsi, XIX əsrin 90-cı illərində Rusiya

Mütərcim, – c.1. – 2015. – 648 s.; Qasımlı, M. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”nadək / M.Qasımlı. Bakı: – Adiloğlu, – 2016. – 376 s.; Qasımlı, M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olmuş kimi (1920-1994-cü illər) / M.Qasımlı. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, – 2016. – 520 s.; Qasımlı, M. SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınaadək): [2 cildə] / M.Qasımlı. – Bakı: Adiloğlu, – c.2. – 2009. – 400 s.

⁷ Əhmədov, E. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması Azərbaycanın xarici siyasətində prioritet istiqamətdir // Xalq qəzeti, – 2009, 2 dekabr.; Əhmədov, E. Böyük dövlətlərin Qarabağ münaqişəsinə dair siyasəti: / siyasi elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Əlyazması hüququnda / – Bakı, – 2001, – 200 s.

⁸ Məmmədov, Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (80-ci illərin sonu-1997-ci il) / Ə.Məmmədov. – Bakı: Elm, – 1999. – 360 s.

⁹ Əzizov, E. “DİFAİ”: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri / E.Əzizov. – Bakı: CBS, – 2009. – 364 s.

¹⁰ Məmmədov, N. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırım, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik) / N.Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2009. – 272 s.

¹¹ Hacıyev, S. I Dünya müharibəsi illərində Türkiyə-Rusiya münasibətlərində erməni məsələsi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya /S.Hacıyev. – Bakı, – 1996, – 168 s.

ərazisində fəaliyyət göstərən erməni siyasi-terror təşkilatlarının Osmanlı imperiyası ərazisində törətdikləri terror hadisələri və bu hadisələrin baş verməsində Qərb ölkələrinin və çar Rusiyasının qızıışdırıcı rolu və digər məsələlər təhlil edilmişdir.

M.Qasımlının əsərlərində Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan, Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya və digər ölkələrin arxiv materialları və sənədli mənbələri əsasında, sovetləşdirildikdən sonra Ermənistanın irəli sürdüyü əsassız ərazi iddiaları, Moskva və Kars konfranslarında ərazi məsələlərinin, Lozan konfransında “erməni məsələsi”nin həlli, sovet rəhbərliyinin erməniləri xarici ölkələrdən gətirərək yerləşdirməsi, süni surətdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini yaratması, II Dünya müharibəsindən sonra Ermənistan SSR rəhbərliyinin Azərbaycandan DQMV-ni qopartmaq cəhdləri, Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarının irəli sürülməsi və digər məsələlər araşdırılmışdır. Problemə beynəlxalq münasibətlər, böyük dövlətlərin siyasəti və regionda baş verən proseslər baxımından yanaşan müəllif maraqlı bir elmi baxış ortaya qoymuşdur.

B.Nəcəfovun əsərində Daşnaksütyun, Qnçak və digər erməni siyasi-terror partiyalarının fəaliyyəti, onların özgə torpaqların işğalına və qonşu xalqların sıxışdırılmasına yönəldilmiş ikiüzlü siyasəti işıqlandırılır, həmçinin erməni terrorizminin inkişafında erməni teokratiyası və Eçmiədzinin rolu, Daşnaksütyunun xarici əlaqələri Türkiyədə və Cənubi Qafqazda onun gizli fəaliyyəti tədqiq edilir.

İkinci qrupa Türkiyə və Qərb tarixşünaslığına aid edilən əsərlər daxildir. Tədqiq olunan problemin öyrənilməsindən bəhs edərkən Türkiyə tarixçilərinin bu məsələyə münasibətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ona görə ki, türk soyuna qarşı ərazi iddialarında ermənilər heç vaxt Osmanlı türkləri ilə, Azərbaycan türklərini bir-birlərindən ayırmamışlar. Onlar hər iki millətə eyni nifrətlə yanaşmışlar. Təəs-süflər olsun ki, onların bu cinayətkar əməllərinin tənqidinə Türkiyədə uzun illər loyallıq münasibət göstərilmiş, onlar ermənilərin türk xalqlarına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımları barədə məlumatları dünya ictimaiyyətinə lazımı səviyyədə çatdırıb bilməmişlər. Yalnız XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Türkiyə tarixçiləri ilkin mənbələr əsasında həmin məsələlərin tədqiqi ilə geniş surətdə məşğul olmağa baş-la-

mışlar. Türk tarixçilərindən A.Küçük¹², A.Cemal¹³, A.Cemil¹⁴, A. Süslü¹⁵, B.Şimşir¹⁶, B.İsmet¹⁷, E.Uras¹⁸, İ.Erdal¹⁹, Y.Halaçoğlu²⁰, K. Gürün²¹, S.Laçiner²², C.Taşkıran²³ və digərlərinin əsərlərində erməni-azərbaycanlı və erməni-türk münasibətlərinin müxtəlif aspektləri öz əksini tapmışdır.

Türkiyə tarixçiləri Esat Uras və Kamuran Gürünün əsərlərində türk-erməni münasibətlərinin tarixi kökləri, Türkiyə ermənilərinin iqtisadi durumu, ermənilərin Güney Qafqaza köçürülməsini doğuran səbəblər, I Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində

¹² Küçük, A. Ermeni kilisesi ve türklər / A.Küçük. – Ankara: Ocak, – 1997. – 312 s.

¹³ Cemal, A. Tarihın İşığında Ermeni Dosyası / A.Cemal. – İstanbul: Turan Kitabevi, – 1982. – 432 s.

¹⁴ Cemil, A. I Dünya Savaşında Teşkilatı Mahsusa / A.Cemil. – İstanbul: ARBA Yayınları, – 1997. – 408 s.

¹⁵ Süslü, A. Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı / A.Süslü. – Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, – 1990. – 243 s.; Süslü, A. Efsane ve gerçekler: Türk-ermeni ilişkileri / A.Süslü. – Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, – 2001. – 158 s.

¹⁶ Şimşir, B.N. Ermeni Propaqandasının Amerika Boyutu Üzerine. Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8 – 12 ekim 1984) / B.N. Şimşir. – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, – 1984. – s.79 – 124.; Şimşir, B.N. Ermeni meselesi (1774-2005) / B.N.Şimşir. – Ankara: Bilgi Yayınları, – 1999. – 233 s.

¹⁷ Binark, İ. Asılsız erməni iddiaları ve ermənilərin türklərə yaptıkları mezalim (Yazılı arşiv belgeleri ve fotoqraflarla) / İ.Binark. – Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, – 2001. – 227 s.

¹⁸ Uras, E. Tarihte ermənilər və erməni meselesi / E.Uras. – İstanbul: Belge Yayınları, – 1976. – 791 s.

¹⁹ Erdal, İ. Ermeni meselesi. 1780-1880 / İ.Erdal. – Ankara: TTK Yayınları, – 1988. – 240 s.; Erdal, İ. Ermeni kilisesi ve terror / İ.Erdal. – Ankara: Şafak Matbaacılık Basım-Yayın San.Tic.Ltd.Şti. – 175 s.

²⁰ Halaçoğlu, Y. Ermeni tehciri ve gerçekler / Y.Halacoğlu. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, – 2001. – 168 s.

²¹ Gürün, K. Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953) / K.Gürün. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, – 1991. – 325 s.; Gürün, K. Ermeni dosyası / K.Gürün. – Ankara: Bilgi Yayınevi, – 1983. – 473 s.

²² Laçiner, S. Türk-ermeni ilişkileri / S.Laçiner. – İstanbul: Kaknüs, – 2004. – 408 s.; Laçiner, S. Ermeni sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası / S.Laçiner. – Ankara: Karınca Yayınları, – 2008. – 654 s.

²³ Cemalettin, T. Geçmişten Günümüze Karabağ meselesi / T.Cemalettin. – Ankara: Genelkurmay Basımevi, – 1995. – 267 s.

erməni amili, uydurma erməni soyqırımını iddialarını ifşa edən külli miqdarda arxiv sənədlərinin qeyd olunması, 1970-80-ci illərdə türk diplomat-larına qarşı erməni terrorunun coğrafiyası və digər məsələlər təfərrüatı ilə araşdırılmışdır.

S.Laçiner, B.Şimşir və C.Taşkıranın əsərlərində “erməni məsələsi”nin meydana gəlməsi, erməni kilsəsinin terrorçuluq fəaliyyəti, erməni diasporunun təşəkkülü və formalaşması, diaspor ermənilərinin repatriasiyası, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq diasporun Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə fəaliyyətinin istiqamətləri, erməni diasporunda kommunist-milliyətçi çəkişmənin Türkiyəyə təsirləri, İ.Stalinin erməni diasporunu “zərərsizləşdirmək” cəhdləri, erməni diaspor təşkilatlarına qarşı Türkiyə-Azərbaycan Diasporları İttifaqının yaradılması və digər məsələlər geniş işıqlandırılsa da, Türkiyə və Azərbaycanın erməni iddialarına qarşı birgə mübarizəsinə çox səthi yanaşılmışdır. Həmçinin Türkiyəli tarixçilərin əsərlərində erməni siyasi-terror təşkilatlarının yalnız Türkiyə əleyhinə olan fəaliyyəti tədqiqata cəlb edildiyindən Azərbaycan, eləcə də Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri tədqiqatdan kənarda qalmışdır.

Problemin tədqiqi zamanı Qərbi müəlliflərindən Samyuel Uimz²⁴, Edqar Granvill²⁵, Erix Fayql²⁶, Castin Makkarti, Karolin Makkarti²⁷, Salahi R.Sonyel²⁸, Rupert Emerson²⁹, Tadeuş Svyata-

²⁴ Samyuel, A.U. Ermənistan terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük firıldaq seriyaları / A.U.Samyuel. – Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat – Poliqrafiya Şirkəti, – 2004. – 386 s.

²⁵ Granvill, E. Çar Rusiyasının Türkiyə siyasəti / – Bakı: Araz, – 2016. – 94 s.

²⁶ Erix, F. İpək yolu üzərində odlar yurdu-Azərbaycan tarixi / – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009. – 183 s.; Файгл, Э. Правда о терроре. Армянский терроризм – истоки и причины / Э.Файгл. – Баку: Азернешр, – 2000. – 176 с.

²⁷ Makkarti, C. Türklər və ermənilər. Erməni məsələsi üzrə rəhbərlik / C.Makkarti, K.Makkarti. – Bakı: Səda, – 2011. – 192 s.; Makkarti, C. Ölüm və Sürgün. Osmanlı müslümanlarına qarşı yürütülən ulus olaraq təmizləmə işləmi 1821-1922 / C. Makkarti. – İstanbul: İnkilap Kitabevi Yayın Sənaye ve Ticaret A.Ş – 1998. – 404 s.

²⁸ Sonyel, S.R. Osmanlı erməniləri. Böyük güclər diplomasiyasının kurbanları / S. R. Sonyel. – İstanbul: Remzi Kitabevi, – 472 s.

²⁹ Emerson, R. Sömürgələrin ululaşması / R.Emerson. – Ankara: TTK Yayınları, – 1965. – 298 s.

xovski³⁰, Tomas Qolç³¹, Stenfort Corc Şounun³² əsərlərinə müraciət edilmişdir. Qərb tədqiqatçılarının əsərləri içərisində Castin və Karolin Makkartilərin, Edqar Granvill və Erix Fayqlın əsərləri tədqiq etdiyimiz problemin bəzi məsələlərinin həllinə aydınlıq gətirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Osmanlı arxiv sənədlərinə istinad edilməklə yazılan bu əsərlərdə bütövlükdə “erməni məsələsi”nin meydana gəlməsinə təsir göstərən amillər, diaspor təbii prosesin nəticəsi kimi deyil, Qərb dövlətləri tərəfindən Türkiyə və Azərbaycana təzyiq forması kimi formalaşdırılması, ABŞ-da erməni koloniyalarının salınması prosesi, Erməni-Amerika lobbisi təşkilatlarının Senatda Azərbaycana qarşı apardıqları fəaliyyətin istiqamətləri, erməni siyasi-terror təşkilatlarının terrorçuluq əməlləri, erməni kilsəsinin terroru dəstəkləyən və onu birbaşa maliyyələşdirən qurumlardan birinə çevrilməsi, erməni xəstəliyi olan mifomaniya haqqında məsələlər kompleks şəkildə araşdırılır.

Amerika tədqiqatçısı Samyuel Uimzin əsərini problemin öyrənilməsi, eləcə də Azərbaycan həqiqətlərinin dünya miqyasında tədqiq baxımından dəyərli mənbə hesab etmək olar. Müəllif Ermənistanın 1992-ci ildə Rusiya Federasiyasının köməyi ilə Azərbaycana elan olunmamış müharibə etdiyini, zor gücünə bir milyondan çox müsəlmanı ev-əşiyindən qovmaqla torpaqlarının 20 faizini işğal etdiyini, erməni diaspor və lobbisi təşkilatlarının ABŞ hökumətinə hiylə gəlməklə 1,4 milyard dollarlıq “xarici yardım” aldığını, İsus Xristos adından Amerika xristian qruplarının topladığı milyonlarla dolların terrorçu Ermənistanı göndərildiyi qeyd edilir.

Tədqiqat mövzusunun mahiyyətini açmaq məqsədilə problemin tədqiqində erməni müəlliflərinin əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Erməni müəlliflərindən A.Yeseyan³³, J.Libarıdyan³⁴, A.Karin-

³⁰ Svyataxovski, T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə / T. Svyataxovski. – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, – 2000. – 373 s.

³¹ Гольц, Т. Ходжалы / Наш век. – 23 февраля – марта, 2007.

³² Stenford, C.Ş. Ottoman population movement during the last Years of Empire (1885-1914) / C.Ş.Stenford. – Nyu – York, – 2000. – 286 c.

³³ Yeseyan, A. “Erməni məsələsi” və beynəlxalq diplomatiya. Erməni dilində / A.Yeseyan. – Yerevan, – 1965. – 137 s.

³⁴ Libarıdyan, J. Ermenilerin devletletleşme sınavı. Bağımsızlıktan bugüne ermeni siyasi düşüncüsü / J.Libarıdyan. – İstanbul: İletişim Yayınları, – 2005. – 220 s.

yan³⁵, A.Movsisyan³⁶, Q.Arutyunyan³⁷, B.Boryan³⁸, O.Kaçaznuni³⁹, D.Kirakosyan⁴⁰, A.Lalayan⁴¹, V.Parsamyan⁴², E.Sarkisyanın⁴³ əsərlərində erməni xalqının ağrı və iztirablar çəkməsi, dünyanın “ilk şəhid milləti”, “dünyada ilk soyqırımı məruz qalmış xalqı” kimi təqdim olunur. Bu əsərlərin yazılmasında məqsəd Sovet Rusiyasının təhriki ilə S. Şaumyan başda olmaqla sovet hökuməti adından daşnaklar tərəfindən yaradılmış Bakı komunnasının xalqımıza qarşı milli qırğın zəminində həyata keçirdiyi soyqırımı və ayrı-seçkilik faktlarına sinfi mübarizə donu geyindirməklə, bu sahədə V.Lenin başda olmaqla İ.Stalin, S.Şaumyan, S.Orconikidze, A.Mikoyan, L.Mirzoyan və başqalarının hərəkətlərinə haqq qazandırmaq idi.

Erməni müəlliflərin əsərlərində türklərə qarşı nifrət hissləri ilə erməni diaspor təşkilatlarının antitürk, anti-Azərbaycan fəaliyyəti erməni xalqının müstəsna xidməti kimi verilir və buna haqq qazan-dırılmağa cəhd edilir. Erməni müəllifləri soydaşlarının dünyanın

³⁵ Karinyan, A.B. Ermeni milliyetçi akımları / A.B.Karinyan. – İstanbul: Kaynak yayınları, – 2006. – 104 s.

³⁶ Movsisyan, A. Ermenistan tarihi / A.Movsisyan. – Yerevan: Yerevan Devlet Universitesi Yayınları, – 2017. – 120 s.

³⁷ Арутюнян, Г.М. Реакционная Политика Английской Буржуазии в Армянском Вопросе в Середине 90-х годов XIX века. (Автореферат) / Г. М. Арутюнян. – Москва, – 1954.

³⁸ Борьян, Б.А. Армения Международная Дипломатия и СССР / Б.А.Борьян, – Ч.1, – Москва-Ленинград: Государственное Из-во, – 1929. – 168 с.

³⁹ Качазнуни, О. Дашнакцутюн больше нечего делать / О.Качазнуни. – Баку: Элм, – 1990. – 68 с.

⁴⁰ Киракосян, Дж.С. Буржуазная дипломатия и Армения: (70-ые годы XIX века) / Дж.С.Киракосян. - Ереван: Изд-во Ереван Университета – 1981. – 312 с.

⁴¹ Лалаян, А.А. Контрреволюционная роль партии Дашнакцутюн // – Москва. Исторические записки. – 1938, N2, – 78 с.; Лалаян, А.А. Контрреволюционный Дашнакцутюн и империалистическая война 1914-1918 гг. // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия: история, философия и права. – 1989. N4, – с. 36-56.

⁴² Парсамян, В.А. История армянского народа. 1801-1900 гг. / В. А. Парсамян. – Ереван: Издательство Айастан, – 1972. – 398 с.

⁴³ Саркисян, Е.К. Политика Османского Правительства в Западной Армении и державы в последний четверти XIX и начале XX вв./ Е.К.Саркисян. – Ереван. – 1972.

müxtəlif ölkələrinə miqrasiyasının təbii proses olmadığı, bunun Osmanlı imperiyasında xristianlara, o cümlədən ermənilərə bəslənilən nifrətin nəticəsi kimi qiymətləndirilir, erməni silahlı dəstələrinin dinc türk əhalisinə qarşı apardıqları soyqırımı siyasəti fəxrlə milli-azadlıq mübarizəsi, 90-cı illərdə isə erməni milli hərəkəti kimi təqdim edilir.

90-cı illərdə Ermənistanın ilk prezidenti L.Petrosyanın təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri olmuş və uzun illər ABŞ-da erməni diasporunun uğurları üçün çalışmış J.Libaridyannın əsərində diasporun Ermənistanın taleyində köklü dəyişikliklər edə diləcək qədər potensialının olduğu, respublikanın ilk illərində idarəetməyə daha çox diasporada yetişən terrorçuların cəlb edilməsi, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində ermənilərin haqlı tərəf olduğu və Dağlıq Qarabağın işğalının təcavüz deyil, “miatsum” olaraq qeyd edilməsinin şahidi oluruq.

O.Kaçaznunun əsərində Daşnaksütyun partiyası keçmişin qalığı kimi təqdim edilir, orqanizmin ehtiyac duymadığı, gərəksiz bir orqana bənzədildiyi qeyd edilir, I Dünya müharibəsi illərində ermənilərin guya soyqırımı məruz qaldığı və dünyanın dörd bir tərəfinə səpələndiyi kimi sərsəm fikirlər öz əksini tapır.

A.Karinyanın əsərində XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Güney Qafqazın iri sənaye şəhərləri olan Bakı və Tiflisdə möhkəmlənməsi və bəhs olunan dövrdə burada erməni milli burjuaziyasının meydana gəlməsi, Azərbaycanda o zaman erməni siyasi-terror təşkilatlarının regional şəbəkələrinin yaranması və təşkilatlanması, erməni mülkədarların Bakıda neftli torpaqları hansı yollarla ələ keçirildiyini, Arqutinskinin erməni milliyətçi fikirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynadığı və digər fikirlər öz əksini tapmışdır.

Tarixşünaslığın qısa xülasəsindən də aydın olur ki, “Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində erməni məsələsi” problemi Azərbaycan tarixşünaslığında ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır. Problemin Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan və Qərb müəlliflərinin əsərləri və arxiv sənədləri əsasında kompleks şəkildə öyrənilməsi tarixşünaslıqda mövcud boşluğun doldurulmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Tədqiq olunan mövzunun yazılmasında qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmək üçün geniş və hərtərəfli mənbə bazası yaradılmasına mühüm əhəmiyyət verilmişdir. Bunun üçün xeyli miqdarda sənəd və materiallara istinad olunmuş, elmi dövriyyəyə yeni materialların cəlb olunmasına xüsusi fikir verilmişdir. İlk dəfə olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcüstan Milli Tarix Arxivi, Qafqazda “erməni məsələsi” Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. Bakı: Elm, 2010, Rusiya Dövlət Tarix Arxivi ilə yanaşı, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivi, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Dövlət Tarix Arxivinin materialları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Dissertasiyanın obyektini kimi Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində “erməni məsələsi” seçilmişdir. XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperiyasında siyasi böhranı dərinləşdirən amillərdən biri kimi “erməni məsələsi”nin meydana gəlməsi, ermənilərin ingilis-rus rəqabətindən yararlanmaq cəhdləri”, Xristian missioner təşkilatların strateji planlarında “erməni məsələsi”, erməni kilsəsinin “erməni məsələsi”ndə mürəccə fəaliyyəti və onun nəticələri, Türkiyədə erməni siyasi-terror təşkilatlarının qurulması və fəaliyyətləri, erməni siyasi-terror təşkilatlarının anti-Azərbaycan siyasəti, XX əsrin I yarısında daşnak-bolşevik qüvvələrin Türkiyə və Azərbaycana qarşı əsassız soyqırımı və ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağ ərazisində ikinci “erməni ocağı”nın yaradılması, XX əsrin II yarısından SSRİ-nin süqutunadək erməni diaspor təşkilatlarının Türkiyə və Azərbaycana qarşı əsassız iddiaları və fəaliyyətləri, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kəskinləşməsi, müasir dövrdə Türkiyə və Azərbaycan dövlətlərinin antitürk erməni iddialarına qarşı birgə mübarizəsi tədqiqatın əsas predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Mövzunun aktuallığı və əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi “erməni məsələsi”nin yaranmasını şərtləndirən

amilləri müəyyənləşdirmək, ermənilərin ingilis-rus rəqabətindən ustalıqla yararlanmalarının xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, XX əsrin I rübündə daşnak-bolşevik qüvvələrin Türkiyə və Azərbaycanda dinc əhaliyə qarşı soyqırımı siyasətinin həyata keçirildiyini, Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsində ikinci “erməni ocağı”nin yaradılması istiqamətində ermənilərin böyük dövlətlərdən yararlanmaq cəhdlərini, eləcə də Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində erməni siyasi-terror təşkilatlarının yaranması və onların antitürk, anti-Azərbaycan fəaliyyətinin əsas motivlərini kompleks və sistemli şəkildə araşdırmaqdan ibarətdir. Məqsədə nail olmaq üçün konkret olaraq qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

-XIX əsrin II yarısından etibarən Osmanlı imperiyasının ərazilərinin bölüşdürülməsinə çalışan böyük dövlətlərin “erməni məsələsi”ndən yararlanmaq cəhdlərinin müəyyən edilməsi, 1878-ci il Berlin konqresinin müddəalarına ermənilərlə bağlı 61-ci maddənin əlavə edilməsi ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminə “erməni məsələsi” probleminin daxil edilməsinin Osmanlı imperiyası üçün nəticələrinin araşdırılması, xristian missioner təşkilatların Osmanlı imperiyasındakı dağıdıcı fəaliyyətinin tədqiqi, erməni kilsəsinin strateji planlarında “erməni məsələsi”nin necə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini təhlil etmək və erməni icmasının antitürk fəaliyyətinin genişləndirilməsində kilsənin təyinatından tamamilə uzaqlaşaraq terror yuvasına çevrildiyinin aşkara çıxarılması;

-XIX əsrin sonu XX əsrin I rübündə Türkiyə ərazisində erməni siyasi-terror təşkilatlarının yaranması və onların antitürk fəaliyyətinin səbəblərinin öyrənilməsi və türk dünyası üçün doğurduğu nəticələrin təhlili;

-erməni siyasi-terror təşkilatlarının Güney Qafqazda kök salması və onların anti-Azərbaycan fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması və müqayisəli tədqiqi;

-XX əsrin I yarısında daşnak-bolşevik qüvvələrin Türkiyə və Azərbaycana qarşı soyqırımı və ərazi iddialarına sövq edən amillərin dəqiqləşdirilməsi, Türkiyəyə qarşı uydurma erməni soyqırımı mifinin dövrüyə buraxılmasının məqsəd və nəticələrinin təhlili və tədqiqi, daşnakların Yuxarı Qarabağ ərazisində ikinci

“erməni ocağı”nın yaradılması cəhdləri və bu işdə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçılıq fəaliyyətinin araşdırılması;

-XX əsrin II yarısında erməni diaspor təşkilatlarının Türkiyə və Azərbaycana qarşı fəaliyyəti və onun nəticələrinin müqayisəli şəkildə tədqiqi;

- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb və nəticələrinin araşdırılması, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasında maraqlı tərəflərin aşkara çıxarılması və onların cinayətkar əməllərinin müəyyən edilməsi, eyni zamanda Türkiyə və Azərbaycanın antitürk erməni fəaliyyətinə qarşı birgə mübarizəsi və onun nəticələrinin hərtərəfli və geniş şəkildə tədqiqi;

- Türkiyənin ərazi bütövlüyünə təhlükə törədən “Qərbi Ermənistan” və “Ari tun” (“Geri dön”) layihələri və onun həyata keçirilməsində maraqlı olan tərəflərin aşkara çıxarılması və ifşası.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində erməni məsələsi probleminə nəzəri yanaşma, konseptual baxış, həmçinin problemin sistemli tədqiqi təşkil edir. Problemlə bağlı məsələlər konkret tarixi təhlillər əsasında, həm də bütün mənbə və məlumatların kompleks şəkildə və tənqidi surətdə öyrənilməsi əsasında sistemləşdirilmiş, fakt və hadisələrin ümumiləşdirilməsi ilə mövzunun ümumi mənzərəsini yaratmağa səy göstərilmişdir. Mövzu tədqiq edilərkən başlıca meyar olaraq tarixilik, elmilik, tarixi fakt və hadisələrə obyektiv və tənqidi münasibət, müqayisəli təhlil əsas tədqiqat prinsipi və üsulları kimi seçilmişdir. Müqayisə və təhlilə cəlb edilmiş tədqiqat əsərləri, görkəmli dövlət xadimləri və tarixçi alimlərin mülahizə və elmi ideyaları işin elmi nəzəri bazasını zənginləşdirilmişdir. Tədqiqat prosesində ümumi məntiqi metodlardan-analiz, sintez, ümumiləşdirmə, habelə tarixi-müqayisə və sistemli yanaşma üsullarından istifadə olunaraq çoxsaylı ədəbiyyat və arxiv sənədlərinin elmi təhlili verilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya mövzusunun aktual xarakter daşdığını nəzərə alaraq aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılmışdır:

-“Erməni məsələsi” XIX əsrin II yarısından etibarən Osmanlı imperiyasının ərazilərinin bölüşdürülməsinə çalışan böyük dövlətlə-

rin bölgədəki iqtisadi rəqabətinin nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir;

-1878-ci il Berlin konqresinin müddəalarına ermənilərlə bağlı 61-ci maddənin əlavə edilməsi ilə “erməni məsələsi” beynəlxalq münasibətlər sistemində “status” qazandı;

-“erməni məsələsi” probleminin daxil edilməsinin Osmanlı imperiyası üçün nəticələri, xristian missioner təşkilatların Osmanlı imperiyasındakı dağıdıcı fəaliyyətinin tədqiqi, erməni kilsəsinin strateji planlarında “erməni məsələsi”nin əhəmiyyəti;

-XIX əsrin sonu - XX əsrin I rübündə Türkiyə ərazisində yaranmış erməni siyasi-terror təşkilatlarının antitürk fəaliyyəti və türk dünyası üçün doğurduğu nəticələr;

-erməni siyasi-terror təşkilatlarının Güney Qafqazda kök salması və onların anti-Azərbaycan fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması və müqayisəli tədqiqi;

-XX əsrin I yarısında daşnak-bolşevik qüvvələrin Türkiyə və Azərbaycana qarşı soyqırımı və ərazi iddialarına sövq edən amillər, Türkiyəyə qarşı uydurma erməni soyqırımı mifinin döviyyəyə buraxılmasının məqsəd və nəticələri, daşnakların Yuxarı Qarabağ ərazisində ikinci “erməni ocağı”nın yaradılması cəhdləri və bu işdə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin separatçılıq fəaliyyəti;

-XX əsrin II yarısında dünya erməni diaspor təşkilatlarının Türkiyə və Azərbaycana qarşı terrorçuluq fəaliyyəti və onun əsas nəticələri;

- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin səbəb və nəticələri, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasında maraqlı tərəflərin cinayətkar əməlləri;

- Türkiyənin ərazi bütövlüyünə təhlükə törədən “Qərbi Ermənistan” layihəsi və onun həyata keçirilməsində maraqlı olan tərəflərin siyasəti.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi problemin qoyuluşu, onun təhlili və elmi nəticələri baxımından türk xalqları və Azərbaycan tarix elmində XIX əsrin sonu-XXI əsrin ilk onilliyində Osmanlı imperiyasının beynəlxalq nüfuzuna təhlükə törədən siyasi amillərdən biri kimi “erməni məsələsi”nin döviyyəyə buraxılması, xristian missioner təşkilatların strateji planlarında “erməni

məsələsi”nin yeri və böyük dövlətlərin ondan bəhrələnmək cəhdləri, eyni zamanda erməni kilsəsi və siyasi-terror təşkilatlarının antitürk və anti-Azərbaycan fəaliyyətinin tarixini ortaq milli maraqlar kontekstində arxiv sənədləri və materialları əsasında obyektiv və kompleks şəkildə araşdıran ilk tədqiqat işidir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq “Erməni məsələsi” Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində elmi şəkildə tədqiq edilmiş, hər iki ölkənin əsassız erməni iddialarına qarşı birgə mübarizə tədbirləri təhlil edilmiş, erməni iddialarının saxtəliyini aşkara çıxaran arxiv sənədləri və mötəbər mənbələr aşkara çıxarılmış, bütövlükdə erməni məkri tutarlı faktlarla ifşa edilmişdir.

Müasir dövrdə Türkiyə və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təhlükə altına düşməsi, hər iki ölkənin ermənilərin əsassız soyqırımı və ərazi iddiaları ilə üz-üzə qalması, Dağlıq Qarabağ ərazisində qondarma ikinci erməni dövlətinin yaradılması cəhdləri, Naxçıvana qarşı yeni ərazi iddialarının irəli sürülməsi, Türkiyə ərazisində “Qərbi Ermənistan” dövlətinin yaradılması cəhdləri və ona qarşı mübarizə tədbirlərinə hər iki ölkənin ortaq milli maraqları kontekstində ilk dəfə olaraq münasibət bildirilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi Türkiyə və Azərbaycanın ortaq milli maraqları kontekstində “erməni məsələsi”nin bütün aspektlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatın elmi nəticə və müddəalarından “erməni məsələsi”nin yaranmasını şərtləndirən amillər, xristian missioner təşkilatların strateji planlarında “erməni məsələsi”, erməni kilsəsinin “erməni məsələsi”ndə mürtəcə fəaliyyəti, Türkiyə ərazisində erməni siyasi-terror təşkilatlarının yaranması və fəaliyyətləri, eyni zamanda onların anti-Azərbaycan fəaliyyətinin mahiyyətinin açıqlanması üçün istifadə edilə bilər. Bu baxımdan tədqiqat işi həm təbliğat, həm də maariflənmə vəsaiti, elmi istinad mənbəyi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya işi erməni diasporu probleminin öyrənilməsində, “erməni məsələsi” və Qərb dövlətlərinin antitürk fəaliyyəti probleminə dair ümumiləşdirilmiş tədqiqat əsərlərinin yazılmasında, Türkiyə və Azərbaycan respublikalarının, Xarici İşlər Nazirliyinin, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin, müvafiq hökumət və qeyri-hökumət

təşkilatlarının əməli fəaliyyətində, türk dövlətlərinin müasir tarixinə dair dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyaların hazırlanmasında yardımçı ola bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri iddiaçının elmi-nəzəri, elmi-praktik konfranslardakı çıxışlarında, Azərbaycanda və xarici ölkələrdə nəşr olunan məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk xalqları tarixi kafedrasında yerinə yetirilmiş və müdafiyyə tövsiyə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu: 212 səhifədə təqdim edilmiş dissertasiya işi Giriş - 13 s. (26 895 işarə), 8 yarımfəsildən ibarət üç fəsil - 165 s. (323 664 işarə), Nəticə - 19 s. (24 218 işarə) və İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından - 17 s. ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla cəmi 374 777 işarədən ibarətdir.

II. DISSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və elmi əhəmiyyəti əsaslandırılmış, problemin öyrənilmə səviyyəsi və mənbəşünaslıq bazası şərh edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, tədqiqatın metodoloji əsası, elmi yeniliyi və əməli əhəmiyyəti, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperiyasında siyasi böhranı dərinləşdirən amillərdən biri kimi “Erməni məsələsi”** adlanır. Fəsil üç yarımfəslə bölünmüşdür. Birinci yarımfəsil **“Ermənilərin ingilis-rus rəqabətindən yararlanmaq cəhdləri. “Erməni məsələsi”nin meydana gəlməsi”** adlanır. Məlumdur ki, XIX əsrin II yarısından etibarən Osmanlı mülklərini qəsb etməyə çalışan və burada güclənmək istəyən dövlətlər erməni amilindən öz məqsədləri üçün

yararlanmaq niyyətində idilər. Bu mənada böyük dövlətlər ermənilərlə yaxın əlaqələr qurmuş, onları Osmanlı hakimiyyətinə qarşı çıxmağa, ona qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyə sövq etmişlər. Nəticədə böyük dövlətlərin Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə kobud müdaxiləsi “erməni məsələsi”nin meydana gəlməsi üçün zəmin hazırladı. Birmənalı şəkildə “Erməni məsələsi” böyük dövlətlərin ticarət və kommunikasiya yollarının kəsişdiyi coğrafi arealda yerləşən Osmanlı imperiyasının qüdrətinə sarsıdıcı zərbələr vurmaq üçün ortaya atdıqları “Şərqi məsələsi”nin tərkib hissəsi kimi xarakterizə olunur. Bir mənəli olaraq, “Erməni məsələsinin” həmin dövrdə bir-birilə iqtisadi rəqabət aparən İngiltərə-Rusiya qarşıdurması nəticəsində yarandığını qeyd etmək olar.

Tədqiqat zamanı “erməni məsələsi”nin meydana gəlmə səbəblərinin sadəcə olaraq, Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin sosial, iqtisadi, mədəni və siyasi statusundan doğmadığı, böyük dövlətlərin məsələsi olaraq süni yaradıldığı təsdiqini tapmışdır.

XIX əsrin II yarısında İngiltərə və çar Rusiyasının bölgədəki iqtisadi maraqlarının toqquşması nəticəsində yaranmış “erməni məsələsi”nin dörd mərhələdə inkişaf etdiyini, bu işdə digər böyük dövlətlərin də maraqlı olduğu tarixi faktlarla təsdiq və təhlil edilmişdir.

Gəlinən qənaət ondan ibarətdir ki, XIX əsrin I yarısından etibarən “erməni məsələsi” Avropaya “mədəniyyətdən uzaq müsəlmanlar”la Qərbi yaxınlaşmaq üçün çırpınan ermənilər arasında iki yüz ildir davam edən bir mübarizə kimi tanındılmışdır. Əslində bu düşmənçilik xarici fitnəkarlığın nəticəsində meydana gəlmiş və ermənilərə heç bir xeyir gətirməmişdir.

Aparılan araşdırmalardan məlum oldu ki, rus-türk müharibəsindən sonra Osmanlı dövlətində “erməni məsələsi” meydana gəlmiş, buna qədər imperiya ərazisində nəinki “erməni məsələsi” deyilən bir şey, hətta ermənilərin təqibinin olmadığı təsdiqini tapmışdır. Həqiqətən də bu məsələ bir tərəfdən, İngiltərə və Fransa, digər tərəfdən isə həmin ölkələrlə Rusiya arasında mənfi əlaqələr uğrunda qızıışan mübarizə nəticəsində meydana çıxmışdır. “Erməni məsələsi” İngiltərə, Rusiya və Fransa üçün siyasi məsələ, ermənilər üçün macərə, Osmanlı dövləti üçün qiyam idi. Bu məsələ Qərb

dövlətlərinin Osmanlının daxili işlərinə qarışmaları üçün bir qapı olduğundan onlar istədikləri zaman həmin qapını açmağa başladılar.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslə **“Xristian missioner təşkilatlarının strateji planlarında “erməni məsələsi”** adlanır. XIX əsrdə Osmanlı imperiyasında maraqları toqquşan böyük dövlətlərin başlıca məqsədi imperiyanı iqtisadi və maliyyə cəhətdən asılı hala salmaq, Qərb kapitalını burada yerləşdirmək üçün erməni burjuziyasından lazımınca istifadə etmək idi. Hədəfə çatmaq üçün onlar ilk növbədə, ruhanilərdən-missionerlərdən istifadə etdilər. Osmanlı dövlətini daxildən parçalamağa, sabitliyi pozmağa çalışan Qərb dövlətləri və Rusiya Türkiyədə yaşayan ermənilərdən pozucu, təxribatçı, destruktiv ünsürlər kimi istifadə etməyi planlaşdırmışdılar.

XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən xristian missionerlər Osmanlı dövlətində təşkilatlanmağa başlamışlar. 1701-1702-cı illərdə Fransa, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən İngiltərə, 1819-cu ildən sonra Amerikadan gələn missionerlər Anadoluda təşkilatlanmağa və təbliğat fəaliyyətlərinə başlayırlar⁴⁴. O zaman amerikalı missionerlərin məktəblər, kolleclər, kilsələr, mətbəələr və xəstəxanalar açmaqda əsas məqsədi ermənilər arasında milli şüuru oyatmaqla onların Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparmalarını təmin etməkdən ibarət idi. Eyni zamanda amerikalı missionerləri bununla Osmanlı dövlətində nüfuzlarını artıraraq ölkəyə ABŞ sərmayəsinin daxil olmasını asanlaşdırmağa çalışırlar. Erməni tarixçisi Sərkisyan amerikalıların təhsil, din və ya yardım adı altında apardıqları bütün fəaliyyətlərin təməlinə əslində “erməni məsələsi” deyil, Osmanlı dövlətində ABŞ sərmayəsinin yerini gücləndirmək olduğunu vurğulayır⁴⁵.

Dini maraqlar müstəvisində cərəyan edən missionerlik fəaliyyətinin əsas məqsədi ermənilərdən bir bölücü ünsür kimi istifadə etmək, onlara öz ölkələrində dini təhsil adı altında terroru təşviq etmək və Osmanlıda silsilə qiyamlar, üsyanlar həyata keçirmək idi.

⁴⁴ Süslü, A. Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı / A.Süslü. – Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, – 1990. – 243 s.

⁴⁵ Саркисян, Е.К. Политика Османского Правительства в западной Армении и державы в последний четверти XIX и начале XX вв./ Е.К.Саркисян. – Ереван. – 1972.

Bundan ötrü onlara hər cürə imkanlar yaradılırdı. ABŞ və İngiltərə bu işdə lokomotiv rolunu həyata keçirirdilər. Çar Rusiyasının Türkiyənin Ərzurumdakı konsulu işləmiş V.F.Mayevskinin qeyd etdiyi kimi, “ingilis hipnozunun” təsiri altında olan ermənilər İngiltərəyə yalnız Osmanlı imperiyasını dağıtmaq üçün lazım oldular⁴⁶.

Yarımfəsildə əsaslandırılır ki, XIX əsrin II rübündən başlayaraq Qərb dövlətlərinin müxtəlif bəhanələr altında Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışaraq onu daxildən parçalamaq istəyi öz nəticələrini vermiş, imperiyanın müxtəlif şəhər və qəsəbələrində bu istiqamətdə yaradılan kolleclər əslində terror yuvalarına çevrilmiş, silah-sursatlarla təhciz edilmişdir. Məqsəd Osmanlı imperiyasının “Vilayəti Sittə” adlanan Şərqi Anadolu hissəsini qan gölünə çevirmək, dinc, günahsız türk əhalisini etnik təmizləməyə məruz qoymaq idi.

Fəslin üçüncü yarımfəslə **“Erməni kilsəsinin “erməni məsələ-si”ndə mürtəcə fəaliyyəti və onun nəticələri”** adlanır. XIX əsrin II yarısından XX əsrin əvvəllərində böyük dövlətlərin Osmanlı imperiyası ilə bağlı siyasətini tənzimləyən başlıca siyasi-ideoloji mərkəzlərdən biri də erməni kilsəsi olmuşdur. Türk tarixçisi Erdal İlterin gəldiyi qənaətə görə, əsassız iddialar və məntiqsiz tələblərdən çıxış edərək insanlıq tarixində dərin yaralar açan “erməni məsələsi”nin baş aktoru erməni kilsəsi olmuşdur⁴⁷.

Artıq XIX əsrin II yarısından etibarən erməni qriqorian kilsəsi “erməni məsələsi”ni maliyyələşdirən və ona mənəvi dəstək verən başlıca siyasi orqana çevrilməkdə idi. Belə ki, Krım, Qafqaz və rus-türk müharibələrinin iştirakçısı, Bolqarıstandakı işğal qoşunlarının komandanı general-mayor A.M.Dondukov-Korsakov bununla bağlı olaraq çar III Aleksandra məxfi məktubunda vurğulayırdı: “Erməni məsələsi”nin irəli sürülməsi erməni katolikoslarına məxsusdur. Katolikos dünyadakı bütün ermənilərin siyasi birliyinin nümunəsidir. O təkcə mənəvi deyil, həm də maddi cəhətdən bu birliyi təmin

⁴⁶ Маевский, В. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из оазисов Армянского вопроса / В.Маевский. –Баку: Шур, – 1993, – 48 с.

⁴⁷ Erdal, İ. Ermeni kilsesi ve terror / İ.Erdal. – Ankara: Şafak Matbaacılık Basım – Yayın San.Tic.Ltd.Şti. – 175 s.

edir”⁴⁸. Bu baxımdan ingilis tarixçisi Emerson haqlı olaraq XIX əsrin II yarısından etibarən erməni qriqorian kilsəsinin ermənilər içərisində nüfuzunun artdığını qeyd edir.

Xüsusilə, yarımfəsildə çar Rusiyasının hər vəchlə erməni kilsələri içərisində ən ali məqam kimi tanınan Eçmiədzini rus sərhədləri daxilinə qatmaq və onun imkanlarından istifadə etmək niyyəti çılpalıqlığı ilə təhlil edilmişdir. Hətta bunun üçün Rusiyanın İran sərhədləri daxilində yaşayan 40 min erməninin İrəvan, Qarabağ ərazilərində məskunlaşdırmaqla onların başlıca dini mərkəzinə çevrilmiş Eçmiədzin kilsəsinə sahiblənməyə çalışdığı tarixi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Xarici müdaxilələrin nəticəsində XIX əsrin 70-ci illərində Osmanlı dövlətində erməni elementi içərisində millətçi istəklər artmış, muxtariyyət qurulması üçün hərəkət güclənmişdi. Bu hərəkəti erməni din xadimləri fəal müdafiə edirdilər. Erməni kilsəsi bütün erməniləri birləşdirən bir amil idi. Erməni din adamları din işlərindən daha çox xristianlarla müsəlmanlar arasında nifaqı yayırdılar.

XIX əsrin sonu-XX əsrdə erməni kilsəsinə birmənalı şəkildə sahiblənməyə çalışan SSRİ hökuməti və onun rəhbərləri Eçmiədzin kilsəsinin terrorçuluq fəaliyyətindən yararlanaraq istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda dinc türk-müsəlman əhəlsinə qarşı etnik təmizləmə siyasəti aparmış, soyqırımını həyata keçirmiş, deportasiya aktları qeydə alınmışdır. 1905-1907-ci illər erməni-müsəlman davası, ardından 1918-1920-ci illər Azərbaycanda, eləcə də Osmanlı imperiyasındakı erməni qətliaamları, 1948-53-cü illərdə Ermənistan SSR ərazilərindən azərbaycanlıların Azərbaycan SSR ərazilərinə deportasiyası, ardından 1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən azərbaycanlıların kütləvi şəkildə zorakı üsullarla köçürülməsinin arxasında Eçmiədzin kilsəsi və onun xaricdəki havadarları mühüm rol oynamışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı **“Türkiyə və Azərbaycanda erməni siyasi-terror təşkilatlarının qurulması və fəaliyyətləri”**

⁴⁸ Дондуков-Корсаков, А.М. Из записки царю Александру III. Секретно. 1882-1890 гг. // Российский государственный Исторический Архив, Фонд 932, оп – 1, – дело 319.

adlanır. Fəsil iki yarım fəsilə bölünmüşdür. Birinci yarım fəsil **“Türkiyədə erməni siyasi-terror təşkilatlarının qurulması və fəaliyyətləri”** adlanır. Burada XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində böyük dövlətlərin ermənilərin xeyrinə apardıqları mübarizənin diplomatik mərhələsinin Osmanlı hökumətinə qarşı siyasi partiya, komitə və təşkilatların yaradılması və onların terrorçuluq fəaliyyətinin kəskinləşməsi mərhələsi ilə əvəz olunduğu faktlarla sübuta yetirilmişdir. Ələlxsus, Londondan alınan tapşırığa əsasən erməni kütlələrinin düşüncəsinə millətçilik və azadlıq ideyalarının yeridildiyi, lakin həmin komitələrin fəaliyyətinə həyatlarından məmnun olan ermənilərin meyl etmədiyi⁴⁹ xüsusi olaraq vurğulanmışdır. 1860-cı ildə “Erməni Milli Nizamnaməsi”nin hazırlanmasından sonra ermənilərin siyasi partiya, komitə, təşkilatlar yaratmağa meyl etməsi və bu siyasi təşkilatları yaratmaq üçün böyük kapitalla ehtiyaclarının, ilk növbədə Şimali Azərbaycan, bütövlükdə Qafqaz, həmçinin Osmanlı imperiyasında yaşayan erməni burjuaziyası tərəfindən təmin edilməsi arxiv sənədləri əsasında tədqiq edilmişdir. Xüsusilə Bakıda neft sənayesinin inkişafının erməni burjuaziyasının daha da varlanmasına gətirib çıxardığı⁵⁰, ardınca İstanbulda erməni tələbələr tərəfindən həmin pullar hesabına “Ayk i Orion” adlı masson lojasının qurulduğu təkzibolunmaz faktlarla araşdırılmışdır.

Türkiyədə yaradılan erməni siyasi-terror təşkilatlarının coğrafiyası, strukturu, fəaliyyət istiqamətləri, həmçinin maliyyə mənbələri arxiv və mötəbər mənbələr əsasında tədqiq edilmiş, Osmanlı imperiyasının “Vilayəti Sittə” adlandırılan şərq hissəsində türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi hal almış erməni terrorunun baş vermə səbəbləri, terrora açıq və ya gizli şəkildə dəstək verən böyük dövlətlərin məkirli planları sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, XIX əsrin II yarısından XX əsrin sonlarınaq

⁴⁹ Qasımlı, M. Azərbaycan respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi: (2 hissədə) / M.Qasımlı. – Bakı: Mütərcim, – c. 1. – 2015. – 648 s.

⁵⁰ Samyuel, A.U. Ermənistan terrorçu “xristian” ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırıldaq seriyaları / A.U.Samyuel. – Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat – Poliqrafiya Şirkəti, – 2004. – 386 s.

silsilə şəklində davam edən erməni terroru nəticəsində 2 milyon nəfərdən artıq günahsız türk vətəndaşı müxtəlif işgəncələr verilməklə qətlə yetirilmiş, onların qatilləri isə cəzasız qalmışlar.

I Dünya müharibəsindən sonra Türkiyədə terroru maliyyələşdirən şəbəkələrin aktivləşməsi, İttihat və Tərəqqi hökumətinin qurucularına qarşı “Nemesis” adlı erməni siyasi-terror təşkilatı tərəfindən terror cinayətinin kütləvi hal alması və digər nüanslar müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. 30-cu illər beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən mühüm dəyişikliklər, yeni ərazilərin ələ keçirilməsi uğrunda yırtıcı güclərin amansız mübarizəsi erməni terrorunu arxa plana keçirdi. Erməni siyasi-terror təşkilatlarının 40 illik “sükut”una 70-ci illərin ortalarında son qoyuldu. 1975-ci ildə yaradılan ASALA terror təşkilatının Türkiyə diplomatlarına, missiyalarına və təşkilatlarına qarşı tətbiq edilən terror aktları nəticəsində 34 təcrübəli diplomat və onların ailə üzvləri qətlə yetirilmiş, canilər isə cəzasız qalmışlar. Bu gün də Türkiyədə erməni və PKK terror təşkilatlarının gizli mərkəzləri və onların yerli şöbələri fəaliyyət göstərməkdədir. Həmin şəbəkələrin hazırladıqları gizli planlar sayəsində 90-cı illərdə erməni terrorunun “siması” hesab olunan Monte Melkonyan və digər terrorçuların Qarabağda dinc azərbaycanlılara qarşı 30-dan artıq terror aktı həyata keçirilmiş, yüzlərlə soydaşımız qanlı terrorun qurbanlarına çevrilmişlər.

Fəslin ikinci yarımfəslisi **“Erməni siyasi-terror təşkilatlarının anti-Azərbaycan siyasəti”** adlanır. XIX əsrin II yarısında Şərqi Anadoluda baş vermiş silsilə erməni terroru bölgənin dinc sakinlərinin kütləvi qətli, deportasiyası ilə müşayiət olunurdu. Lakin heç bir şey əldə edə bilməyən erməni millətçi ekstremistləri öz mövqelərini sürətli şəkildə Cənubi Qafqaza daşımağa başladılar.

XIX əsrin son rübündə Bakıdakı ermənilərin sosial, iqtisadi vəziyyəti, demografik durumu, ticarət, bank işi və neft sənayesindəki vəziyyəti statistik formada təhlil edilmiş, müvafiq rəqəmlər arxiv sənədləri və ən son mötəbər mənbələr əsasında dəqiqləşdirilmişdir. Eyni zamanda Bakıdan başlayan 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınları müxtəlif vəzifəli şəxslərin vermiş olduğu hesabatlar əsasında tədqiq edilmiş, hadisələrin başvermə

səbəbləri təhlil edilmişdir. Belə ki, 1905-ci il fevralın əvvəllərində Bakı şəhəri və quberniyasında baş vermiş ilk erməni-azərbaycanlı qırğını tədqiq edən senator Kuzminskinin hesabatına görə, həmin ilin yanvarında Bakı quberniyasında 1.057 min nəfər əhali siyahıyaalınmışdır. Onlardan 800 min nəfəri müsəlmanlar, 12 faizi ruslar, 9 faizi ermənilər, 3 faizi isə başqa millətlərin nümayəndələri idi⁵¹.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində intellektual ermənilərin Cənubi Qafqazın Tiflis və Bakı kimi iqtisadi və mədəni mərkəzlərinə axışması, bunu doğuran səbəblər, eləcə də bəhs olunan dövrdə neftli torpaqların erməni maqnatları tərəfindən müzayiqəyə götürülməsi, külli miqdarda sərvət sahiblərinə çevrilməsi, məhz Bakıda qazanılan milyonlar hesabına erməni siyasi-terror təşkilatlarının Bakıda, Yelizavetpolda, İrəvanda, eləcə də Cənubi qafqazın digər şəhər və qəsəbələrində regional şöbələrinin açılması və terrorçuluq fəaliyyəti ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq edilmişdir.

1903-cü ildə Qafqazda mülki hissə üzrə ali rəis knyaz Qriqori Qolitsının sərəncamı ilə Qriqorian kilsə əmlakının müsadirəsi erməni-rus qarşıdurmasının son həddi oldu⁵². 1902-1905-ci illərdə Bakıda fəhlələrin iştirakı ilə keçirilən açıq küçə yürüş və nümayişlərindən öz məqsədləri üçün yararlanan çarizm Qafqazda idarəolunan yeni münafişə ocağının alovlanmasına çalışırdı. Bunun üçün sadəcə xırda bir bəhanə lazım idi.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində çarizm tərəfindən qızıqdırılan erməni-müsəlman qırğınları üzrə müxtəlif ölkələrin nümayəndələri tərəfindən hazırlanan hesabatlar müqayisəli təhlil, sintez və analiz edilmiş, müvafiq nəticələr əldə edilmişdir.

Yarımfəsildə həmçinin o dövrün baş vermiş hadisələrinin canlı şahidləri olmuş görkəmli mütəfəkkirlərimizin əsərləri olduqca qiymətlidir. Mir Möhsün Nəvvab, Məmməd Səid Ordubadi, Əhməd

⁵¹ Azərbaycanlıların soyqırımı: tarixin qanlı salnaməsi: [2 cildə] – Bakı: Oskar, – c. 1. – 2012. – 444 s.

⁵² Svyataxovski, T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə / T. Svyataxovski. – Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, – 2000, – 373 s.

bəy Ağaoğlu və digərlərinin verdiyi məlumatlar da ətraflı təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəsil **“Türkiyə və Azərbaycanca qarşı əsassız erməni iddiaları və cavab tədbirləri”** adlanır. Fəsil üç yarımfəslə bölünmüşdür. Birinci yarımfəsil **“XX əsrin I yarısında daşnak-bolşevik ermənilərin Türkiyə və Azərbaycanca qarşı uydurma soyqırımı və ərazi iddiaları. Dağlıq Qarabağ ərazisində ikinci “erməni ocağı”nın yaradılması”** adlanır. I Dünya müharibəsində Üçlər İttifaqından qoşulan və tarixdə ən zəif dövrünü keçirən Osmanlı imperiyası daxildən bir çox problemlərlə, ən əsası isə erməni xəyanəti ilə üzləşdi. Belə ki, müharibənin ən şiddətli dövründə silahlı erməni birləşmələrinin ölkələrinə xəyanət edərək Rusiya tərəfə keçməsi və dinc türk və müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı törətməsi sultan hökumətini dərindən düşünməyə məcbur etdi. Ənvər paşanın Daxili İşlər naziri Tələt paşaya ünvanladığı teleqramda erməni quldurlarının yaşadıkları yerlərdən imperiyanın daha təhlükəsiz cənub ərazilərinə köçürülməsi haqqında göstərişi nəticəsində 517 mindən artıq komitəçi erməni Suriya və Mesopotamiya ərazilərinə köçürüldü. Məcburi və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilən “Köç” haqqında qanunun hər hansısa bəndində (Qanun 4 maddədən ibarət idi-Ş.C) erməni kəliməsi belə işlədilməmişdi. Bir sıra Qərb mütəxəssisləri də Sultan hökumətinin atdığı addımı düzgün qiymətləndirmiş və bunu son addım kimi dəyərləndirmişdir. Müharibənin ən şiddətli vaxtında ermənilərin köçürülməsi üçün dövlət büdcəsindən ilkin olaraq 82 milyon quruş xərclənmişdir. Eyni zamanda köçürülmə qərarı tətbiq edilən yerlərdə ermənilərə aid mallar siyahıya alınmalı idi. Bu siyahıların bir nüsxəsi məhəlli erməni kilsələrində saxlanılmalı, biri məhəlli idarəyə verilməli, biri də komissiyada saxlanılmalı idi. Heyvanlar satılmalı və pulları komissiyalar tərəfindən qorunmalı idi. Komissiyaların gedə bilməyəcəyi yerlərdə bu işləri vəzifəli məhəlli idarəçilər yerinə yetirməli idilər. Digər tərəfdən köçürülənlərin yerləşim və məişət xərclərinə əlavə olaraq 2.250.000 qəpik ayrıldı. Göründüyü kimi, ta-rixdə heç bir müharibə edən dövlət müharibənin ən şiddətli, maliyyə imkanlarının tükəndiyi bir vaxtda belə bir ağır işi öz üzərinə götürməyib. Sultan hökuməti isə

vətəndaşlarının xəyanətkar əməllərinə bu şəkildə cavab verirdi. 1916-cı ildə ilk dəfə olaraq ingilis Arnold Toynbi müəllifi olduğu “Mavi kitab”da guya köçürülmə zaman 1-1,5 milyon erməninin soyqırımına məruz qaldığını qeyd etmiş və bu fikri bir çox erməni-pərəst alimlər də müdafiə etmişdir.

Anadolu torpaqlarında çirkin məqsədlərinə nail ola bilməyən ermənilər terror siyasətini birmənalı şəkildə Qafqaza daşdılar. Artıq o zamandan Qafqaz terror yuvasına çevrildi. İrəvan quberniyasına axışan ermənilər buranın yerli sakinlərinə qarşı iyrənc üsullardan istifadə etməklə onları öz yerlərindən qovmağa başladılar.

Ermənilərin silahlı qüvvələrinin, ilk növbədə isə Andranikin quldur dəstəsinin Naxçıvan və Zəngəzurdakı qəsbkarlığının genişləndiyi bir vaxtda Qarabağın dağlıq hissəsi problemi meydana gəldi. AXC hökuməti Qarabağı erməni təcavüzündən qorumaq və bölgədə siyasi sabitliyi təmin etmək məqsədilə 1919-cu ilin əvvəllərindən qətiyyətli tədbirlər görməyə başladı. 1919-cu il yanvarın 15-də Qarabağ general qubernatorluğu yaradıldı⁵³. Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X.Sultanovun buranın general-qubernatoru təyin edilməsi daşnakların böyük səs-küyünə səbəb oldu. Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökumətinin bu tədbirlərinə etiraz etdi. Etirazlarını belə əsaslandırırırdılar ki, bu yerlərin çox hissəsi, guya, Ermənistan ərazisidir. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər naziri F.X.XoySKI Ermənistan Xarici İşlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Şuşa, Cavanşir və Zəngəzur torpaqları Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissələridir. Azərbaycan hökuməti general-qubernatora tapşırırdı ki, Qarabağda separatçı hərəkatı ləğv edib orada qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin⁵⁴. Ermənilərin hiyləgər siyasi təbliğatı və güclü hərbi yardımını nəticəsində Qarabağın dağlıq hissəsində kök salmış ermənilər 1918-ci ilin iyul və sentyabr aylarında keçirdikləri qurultaylarda bu mahalların müstəqilliyini elan etdilər. Bunun ardınca isə 1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir

⁵³ Azərbaycan tarixi. [7 cildə] / – Bakı: Elm, – c.5. – 2008. – 696 s.

⁵⁴ Hacıyev, İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi // AXC-nin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. –Bakı: Elm və Təhsil, 21-23 may, – 2018, – 1111 s.

hissəsində möhkəmlənən Andranik burada bir növ erməni “qubernatorluğu” təşkil edərək Gorusu onun “mərkəzinə” çevirdi, sonra da paytaxtı “Şuşa olacaq” “Kiçik Ermənistan” dövlətini yaratmağa çalışırdı. AXC Yuxarı Qarabağda erməni separatizminin qarşısını almaq məqsədilə Qarabağ hərəkatına başlayan Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına bir sıra tapşırıqlar verdi. İlk növbədə Gorusu erməni silahlı dəstələrindən təmizləməklə Azərbaycanla Türkiyə arasında birbaşa və təhlükəsiz quru əlaqələrinin yaradılması qarşıya məqsəd qoyuldu. Bu və ya digər məsələnin sonrakı gedişatı və təhlili yarımfəsildə geniş şəkildə verilmişdir.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsli **“XX əsrin II yarısından SSRİ-nin süqutunadək erməni diaspor təşkilatlarının Türkiyə və Azərbaycana qarşı əsassız iddiaları və fəaliyyətləri”** adlanır. Məlum olduğu kimi, 1917-1923-cü illərdə Osmanlı imperiyasını ağuşuna alan və Mustafa Kamalın rəhbərliyi ilə inanılmaz qələbələr qazanılan Qurtuluş müharibəsi və sonrakı illərdə Türkiyə ilə yeni qurulan SSRİ arasında sıx əlaqələr yaranmış və bu yaxınlıq 17 dekabr 1925-ci ildə neytrallıq, hücum etməmək və düşmən qruplaşmalarda iştirak etməmək barəsində Paris müqaviləsinin imzalanması ilə daha da möhkəmlənmişdir. Müqavilənin şərtlərindən irəli gələrək iki ölkə arasında uzun müddət davam edən dostluq və mehriban qonşuluq siyasəti İkinci Dünya müharibəsinin ən şiddətli dövründə SSRİ tərəfindən birtərəfli qaydada pozuldu. SSRİ rəhbərliyi tərəfindən münasibətlərin yenidən əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması və hər iki ölkə arasında mövcud dostluq münasibətlərinin bərqərar olması üçün 7 aprel 1945-ci ildə Türkiyə tərəfinə iki şərt irəli sürülmüşdür. SSRİ Xarici İşlər naziri V.Molotov tərəfindən Türkiyənin bu ölkədəki fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Selim Sarperə ünvanlanan şərtlərdən birincisi Boğazların statusu ilə bağlı idi. İkinci şərt isə “erməni torpaqları” olduğu iddia edilən Qars və Ərdahanın SSRİ-yə birləşdirilməsi idi.

XX əsrin 20-30-cu illərində erməni dairələri Türkiyə ilə yanaşı Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarından ək çəkmir, mərhələ-mərhələ Azərbaycan torpaqlarını öz torpaqlarına qatır, qanuniləşdirirdilər. 1929-cu ildə Nüvədi, Exnadzor və Tuqut kəndləri Mehri ra-

yonuna verildi⁵⁵. 1929-cu il fevralın 18-də tarixən Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun İranla sərhəddə çıxan sonuncu parçası Ermənistana verildi. Bu qərarla Azərbaycanın Cəbrayıl qəzasının Nüvədi kəndi, Ordubad qəzasının Kərkivan, Kilid kəndləri, ümumiyyətlə 11 kənd Ermənistana verilmiş və Ermənistan Sovet Respublikasının ərazisi 29,8 min kv. km-ə çatmışdır. Bu torpaqlar hesabına Ermənistan SSR-in Meğri qəzası yaradıldı. Naxçıvan Azərbaycanın böyük bir hissəsindən ayrıldı.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslə **“Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kəskinləşməsi. Müasir dövrdə Türki-yə və Azərbaycan hökumətlərinin antitürk erməni təbliğatına qarşı birgə mübarizəsi”** adlanır. SSRİ-nin iflası uğramasında maraqlı olan bəzi Qərb dövlətləri milli münasibətləri qızıqsdırır, Sovet İttifaqını güclü bir dövlət kimi görməkdə maraqlı deyildilər. Ölkəni daha tez dağıtmağın yolu milli münasibətləri kəskinləşdirməkdən keçirdi. SSRİ-nin mövcudluğu zəncirində ən zəif yer milli münasibətlər, burada isə Cənubi Qafqazdakı erməni-azərbaycanlı münasibətləri idi⁵⁶.

Bəhs olunan dövrdə Ermənistandan azərbaycanlıların amansızlıqla qovulması davam edirdi. Kütləvi qovulma ölüm və zorakılıq halları ilə müşayiət olunurdu. Azərbaycan SSR prokurorluğunun məlumatına görə 1988-1989-cu illərdə münaqişə zəminində 216 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü. Həlak olanların əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və yaşlılardan ibarət idi. Kütləvi zorakılıq və talanlar dövründə cinayətkar qruplaşmalar xüsusi qəddarlığı ilə seçilmişdilər. Azərbaycanlılar yaşadıkları 172 kənddən qovulmuşdular⁵⁷. Bütövlükdə, Ermənistan ərazisindən 185 min 519

⁵⁵ Paşayev, A. Köçürülmə / A.Paşayev. – Bakı: Azərneşr, – 1995. – 36 s.

⁵⁶ Qasımlı, M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix – olduğu kimi (1920-1994-cü illər) / M.Qasımlı. – Bakı: Azərbaycan respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, – 2016. – 520 s.

⁵⁷ Агрессии Республики Армении против Азербайджанской Республики. Доклад по фактам агрессии, представленный в международные организации. – Баку, май 1994 г. ARXİNDTA. – 1994. Ermənistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü ilə əlaqədar məruzə. Qovluq N 9, vərəq – 26.

nəfər və ya 40897 azərbaycanlı ailə qovulmuşdur⁵⁸. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus bütün tarixi yer adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdi. 1991-ci il aprelin 9-da Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qəbul etdiyi qərar ilə azərbaycanlılara məxsus 94 kəndin, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə 16 yaşayış məntəqəsinin də adı dəyişdirildi⁵⁹. Ümumiyyətlə, son 200 ildə indiki Ermənistan ərazisində 2 mindən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi (deportasiyalarla, silah gücünə qovmaqla, soyqırımını törətməklə, kəndləri yandıraraq xaraba qoymaqla və s.) siyahıdan silinmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik Ermənistan dövləti yaradılmışdır. Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus tarix və mədəniyyət abidələri, məzarlar və məscidlər tamamilə dağıdıldı.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində aparılan tədqiqata yekun vurulmuş, ümumiləşdirmələr aparılmış və əldə olunmuş nəticələr təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş əşyağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan və Türkiyənin ortaq problemi “erməni məsələsi” // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu. – 2012. № 1, – s.90-95.
2. Azərbaycan və Türkiyənin ortaq problemi “erməni məsələsi”: “Xocalı soyqırımı və uydurma “erməni soyqırımı”// Tarix və onun problemləri. (Akademik Ziya Bünyadovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş konfransın materialları). – Bakı: Adiloğlu, – 2012. № 2, – s.132-139.
3. Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi əlaqələri // – Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). – 2012. № 2, – s.119-126.
4. Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası arasında siyasi əlaqələrin qurulması. // Tarix və onun problemləri,

⁵⁸ İbayev, V. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münafişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində / V.İbayev. – Bakı: Elm, – 2006. – 696 s.

⁵⁹ Mustafa, N. Vandalism: genocide against the historical names/ N.Mustafa. – Bakı: Təhsil, – 2006. – 96 s.

- Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu. – 2012. № 1, – s.127-133.
5. Türkiyə-Ermənistan münasibətlərində Azərbaycan amili // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal. – Bakı: Adiloğlu. –2013. № 2, – s.362-369.
 6. XX əsrdə Gürcüstanda erməni diasporunun formalaşması və antitürk fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu. – 2013, – № 3, – s.152-160.
 7. Ermənilərin Güney Qafqaza köçürülməsində Rusiyanın rolu // V. Uludağ Uluslararası ilişkiler konferansı, Barış və Süverenliğin Yenidən İnşası, Uludağ Universiteti, – 11-13 Aralık, – 2013, – s.599-607.
 8. Erməni kilsəsinin yaranması və diasporun təşkilindəki fəaliyyətinə dair // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, –Bakı: Adiloğlu. – 2013. № 3, – s.153-163.
 9. İngiltərədə erməni diasporunun təşkilatlanması və antitürk fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu, – 2015. № 1, – s.205-211.
 10. Erməni terrorizmi diaspor fəaliyyətlərindən biri kimi fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, -Bakı – Adiloğlu nəşriyyatı . – 2015. № 4, – s. 271-279.
 11. Erməniçiliyin təşkilatlandırılmasında diaspora ictimai siyasi alət kimi // Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası). Bakı, – 2015. № 4, – s.174-182.
 12. Erməni diasporunun antitürk fəaliyyətində qondarma “soyqırımı” iddiaları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 92 və hakimiyyətə qayıdışının 22-ci ildönümünə həsr olunmuş “Uydurma erməni soyqırımı”: yalanlar, iftiralər; Türk-müsəlman soyqırımı: faktlar, həqiqətlər” mövzusunda II Beynəlxalq konfransın materialları. – Bakı, 2015, – s.341-345.
 13. “Erməni məsələsi”nin meydana çıxmasında missioner təşkilat və komitələrin rolu fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu. – 2017. № 2, – s. 203-210.

14. Erməni missioner təşkilat və komitələrinin antitürk fəaliyyəti // Azərbaycanca türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri. Respublika elmi-praktik konfransı.18-19 May 2017. Bakı Dövlət Universiteti. – Bakı, – s.130-133.
15. XIX əsrin II yarısında Osmanlı İmperiyasında ermənilərin ingilis-rus rəqabətindən yararlanmaq cəhdləri: “Erməni məsələsi”nin meydana gəlməsi // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu. – 2018. № 1, – s.41-51.
16. XX əsrin I rübündə daşnak-bolşevik ermənilərin Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və Dağlıq Qarabağ ərazisində ikinci “erməni ocağı”nın yaradılması // Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası), – Bakı, – 2018. № 1, – s.176-181.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağ bölgəsində erməni separatizmi. // Xalq Cümhuriyyəti - 100: Müsəlman Şərqində ilk Parlamentli Respublika 21-23 may 2018-ci il Beynəlxalq Elmi Konfransının xülasələri. – Bakı, 2018, – s.110-111.
18. Ermənistanın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı əsassız ərazi iddiaları // Xalq Cümhuriyyəti - 100: Müsəlman Şərqində ilk Parlamentli Respublikanın 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. – Bakı, 2018, – s.1024-1027.
19. Создание и деятельность политических и террористических организаций в Турции в конце XIX–в начале XX века // Гилея Науковий вестник, – Киев. – 2019, №2 (141), – s.48-55.
20. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Ermənilərin Azərbaycanda iqtisadi, demoqrafik və təşkilatlanma vəziyyəti // Tarix və onun problemləri, Nəzəri, Elmi, Metodik jurnal, – Bakı: Adiloğlu, – 2021. № 2, – s. 141-151.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29.04.2022-ci il tarixində saat 12:00-da Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.20 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1148, Bakı şəh., Yasamal r/nu, Zahid Xəlilov küç., 23.
Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28.03.2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 14.03.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 47481

Tiraj: 100